

9 Røde Kors' helsearbeid for sjøfolk

På 1920-tallet rettet Røde Kors stor oppmerksomhet mot hygiene i handelsflåten. På anmodning fra Norges Røde Kors sa sanitetskaptein Harald Engelsen, den gang leder av Marinens Hygieniske Laboratorium, seg villig til å lede dette arbeidet²⁶⁰. Ligaenes generalforsamling vedtok i 1924 en resolusjon som fastslo Norges Røde Kors' ledende stilling på dette området²⁶¹ og anmodet om at man utarbeidet en internasjonal legebok for sjømenn og en internasjonal medisinkiste²⁶² til bruk ombord i alle fartøy. Hvis alle skip fikk slikt utstyr, ville legeråd per telegraf bli meget enklere for alle parter²⁶³. Til støtte for Norges Røde Kors i arbeidet for sjøfolks helse ble av pengelotteriets midler opprettet et fond på kr. 200 000²⁶⁴.

EN KRITIKK AV SJØFOLKENES LEVEVILKÅR

«Under vore besøk ombord paa skibene, som er av stor vigtighed i en sjømandsmission, har vi lagt merke til de daarlige bofothold, som vore sjøfolk lever under.

Forut i skibet er en trang langagtig ruf, større eller mindre, efter skibets størrelse. Her i halvørnø skal en 10–12 mand eller flere opholde sig, her skal man spise, sove, røke, spyttel! Som oftest kommer iblandt disse kanske flere, som ikke er mors bedste barn, saa da kan man forstaa det er ikke saa let at trives i sin gjerning fra havn til havn. Hvorledes blir det saa med rengjøringen av en saan ruf? Ja, er de saa heldig at ha en god styrtmand som er efter litt, eller nogen av manskaper har en utpreget renlighetsans, saa kan der bli saa nogenlunde med rengjøringen, men skal derte ske i fritiden og folkene er trætte, saa blir det ikke saa rare! Naar saa en av mandskabet blir bragt iland av en eller anden smitsom sykdom, f.eks. tuberkulose eller en ludsygdøm, er det et stort spørsmaal om der i saadanne tilfælder ruffen blir ordentlig desinficert og vedkommendes sengklær ødelagt. Ihvertfald maa man forundre sig over det store antal av yngre sjøfolk paa hospitalerne, som man træffer paa under sykebesøk. Og at saa mange av dem skeier út, naar de kommer til fremmede havne.

Man maa være enig med en sjømand, som sa til mig paa hospitaler før en tid siden: -- Vi var gode at ha i krigstiden, men der er ingen som ser efter os hvordan vi har det ombord!

Rigtignok er det nu i de nye banter blit indredet tomandslugeret, men i de aller fleste av dem findes nok endnu det gamle stel. Naturligvis faar ogsaa sjøfolk ved livet iland sygdomme, men der er nok ingen tvil om at de ogsaa utbredes ved de daarlige hygieniske forhold ombord.»

(Hanna Frivold i Norges Kvinder nr. 79 1926)

Figur 19 Hanna Frivold i Norges Kvinder nr. 79/1926. Ref i Olstad, F. 2006. *Vår skjebne i vår hånd. Norsk sjømannsforbunds historie. Bd. 1. Oslo, Pax forlag; 107.*

260 Engelsen H. 1923. *Plan for Norges Røde Kors arbeide for sjømenns hygiene.*

261 Engelsen H. 1924. *Report of the Norwegian Red Cross.* 24 ss.

262 «There are disparities regarding regulations concerning the ship medicine chests. It is crucial to harmonize these and create a single medicine chest for all the ships without a doctor on board, undergoing periodic updates and revisions, based on epidemiological analysis that will ensure high-quality healthcare to seafarers around the world». Dette er konklusjonen I en artikkel om medisinkisten fra 2019. Fortsatt er det ikke blitt enighet om noen internasjonal medisinkiste (Nittari G. Et al. 2019. Comparative analysis of the medicinal compounds of the ship's «medicine chests» in European Union maritime countries. Need for improvement and harmonization. *Gdansk, International Maritime Health.* 70, 3: 143–150.)

263 Engelsen 1926; ix.

264 Storsteen E. Red. 1937. *Social håndbok for Norge.* Oslo, Norsk Forening for Socialt Arbeide; 157.

9.1 Røde Kors og Dr Harald Engelsens lærebok 1926

Arbeidet ble fremlagt på den internasjonale konferanse om sjøfolks helse i 1926 i Oslo, Bergen og Trondhjem som Røde Kors tok initiativ til²⁶⁵. Sanitetskaptein Engelsen fremla på konferansen en internasjonal anerkjent legebok for sjømenn,²⁶⁶ en særlig medisinsk kode for bruk over radio og standardiserte obligatoriske medisinkister.

Legeboken hadde et forord av polfareren Roald Amundsen (1872–1928)²⁶⁷. Han skriver

«Norges Røde Kors har optat paa sit program et arbeide for aa bedre helsen i Handelsflaaten som ikke har tiltrukket seg den opmerksomhet det fortjener²⁶⁸. Trods flere gode foranstaltninger er der langt igjen, før det kan sies, at dette arbeide har naadd en tilfredsstillende utvikling i alle land, som grenser mot havet.»

Sammen med Engelsen var overlege psykiater dr. med., Sigurd Dahlstrøm (1882–1933)²⁶⁹, sjefen for Marinens Sanitet Carl Ludvig Manthey (1869–1933)²⁷⁰ og dr. med. Harald Natvig (1872–1947)²⁷¹ sentrale i utarbeidelsen av sjømannslegeboken.

Legeboken ble etter initiativ fra bankier T. E. Steen i Paris oversatt til fransk. Å få den internasjonalt vedtatt bød på problemer, men den fikk stor utbredelse. I 1927 ble det autorisert til bruk på alle norske skip. Samme år bevilget Stortinget 200 000 til fortsatt arbeid for sjøfolks helse²⁷².

Forslaget ble videre behandlet av en medisinsk kommisjon med representanter fra en rekke land og ble lagt frem på Røde Kors Konferansen i Tokyo i 1934²⁷³.

«N. R. K. [Norges Røde Kors] Har opprettet opplysningskontorer for sjømenn i de viktigste norske havnebyer og utgitt en lægebok for sjømenn. Denne lægebok har tjent som grunnlag for Røde Kors' internasjonale lægebok for sjømenn som på Tokio-konferansen i 1934 blev anbefalt innført i alle sjøfarende land»²⁷⁴.

Den første internasjonale godkjente legebok for sjømenn kom ikke før i 1967 da *Medical Guide for Ships* ble utgitt av WHO. Andre utgave kom i 1988 og tredje utgave i 2007.

265 1926-06-29. Røde Kors Konferansens høitidelige aabning i gaar. *Aftenposten*; 3.

266 Forslaget var utarbeidet av sjefen for Marinens Sanitet Carl L Manthey (1869–1933) sammen med Bernhard Gustav Sigurd Dahlstrøm (1882–1933), Harald Natvig (1872–1947) og Harald Engelsen.

267 Engelsen H. red. 1926. *Legebok for sjømenn*. Oslo, Norges Røde Kors. 410 ss.

268 Min utheving.

269 Wikipedia. https://no.wikipedia.org/wiki/Sigurd_Dahlstr%C3%B8m Anvendt: 2019-10-13.

270 Hvem er Hvem, 1930. <http://runeberg.org/hvemervem/1930/0276.html> Anvendt: 2019-10-13.

271 Wikipedia. https://no.wikipedia.org/wiki/Harald_Natvig Anvendt: 2019-10-13.

272 Sæter 1965; 115-ff.

273 *Aftenposten* 1934-10-18; 6.

274 Storsteen 1937; 798.

Figur 20 1926-07-09 Ny lægebog for sjømænd. Aftenposten; 5

Figur 21 Forside Engelsen. H. 1926. Lægebok for sjømenn

Lægeboken fra 1926 inneholder også en oversikt over anbefalte medisiner²⁷⁵. Det ble ikke oppnådd internasjonal enighet om en slik liste. Konferansen vedtok at man skulle videreføre arbeidet og utvide det til ikke bare å gjelde helse, men sjømannens ve og vel i alminnelighet. Røde Kors hadde allerede på dette tidspunkt opprettet helsestasjoner for sjøfolk i flere norske havnebyer.

9.1.1 Et forsøk med legekonsultasjoner per radio, 1927

På foranledning av Det Internasjonale Røde Kors utførte den belgiske kryseren «Zinnea» et tokt i Nordsjøen for å teste ut legekonsultasjon per radio. Anmodning om legeråd for fingerte tilfeller ble sendt til Ostende radio, Blaavand radio, Flekkerøy radio og Göteborg radio. Symptomene ble beskrevet

²⁷⁵ Den første norske liste finnes i FOR 1894-07-21 *Om medicinforsyning og kosthold på norske skibe*.

Det har kommet flere norske fornyelser av dele listen, men en internasjonal standard finnes ennå ikke.

vet på fransk slik man kan forvente fra befal i handelsflåten. Henvendelsen til Ostende ble videresendt til byens militære sykehus og svar innkom fra 17 til 38 minutter etter at forespørselen var avsendt. Forespørselene til Blavand ble videreformidlet til Esbjerg sykehus og besvart etter 50 til 80 minutter. Følgende forespørsel ble ekspedert til Flekkerøy radio:

«Matros, 25 år, heftige mavesmerter i 2 dager, temperatur 39 grader, puls 140, brekninger. Underlivet meget følsomt for trykk. Råd utbedes.»

En time og 58 minutter senere innløp svar fra Kristiansand sykehus:

«Antagelig appendicitis. Hurtig operativ behandling påkrevet. Intet spise eller drikke. Opii 30 dråper 3 ganger daglig»

Rapporten anbefalte at man fikk innført et internasjonalt oversiktlig skjema for de opplysninger som bør medtas i en slik henvendelse. Videre foreslo man en særegen frekvens for slike henvendelser og at engelsk burde bli obligatorisk språk. Rapportens anbefalinger skulle fremlegges for den internasjonale radiokonferanse i Washington DC i 1927²⁷⁶.

Det ble oppnådd enighet om en internasjonal radiokode for medisinske uttrykk og formuleringer på Sanitetskaptein Engelsen's initiativ²⁷⁷. Denne gjelder fortsatt og finnes i *International Code of Signals*.

9.1.2 *Tvungen sjømannslægeundersøkelse*

Engelsen foreslo også at ordningen med sjømannslægeundersøkelser skulle forbedres ved blant annet innføring av tvungen undersøkelse, standardisert skjema for undersøkelse og en helbredsrulle for hver sjømann²⁷⁸.

Sanitetskaptein Engelsen ledet Røde Kors' arbeid for sjøfolks helse fra 1924 til 1927. Fra 1929 var han medlem av Den Permanente komite for sjøfolks helse.

9.2 Blyforgiftningssaken

I 1931 oppsøkte en arbeider fra Marinens Hovedverft marinelege Harald Engelsen (1883–1954). Han mistenkte dette for å være blyforgiftning. Det viste seg å stemme og det ble til sammen diagnostisert 46 tilfelle ved verftet.

²⁷⁶ Engelsen 1927; 351.

²⁷⁷ 1926-06-12. Et norsk initiativ vekker hele verdens interesse. *Aftenposten*; 1.

²⁷⁸ Engelsen H. red. 1926. *Legebok for sjømenn*. Oslo, Norges Røde Kors; 163.

Marinelegen Harald Engelsen var bedriftslege på Marinens Hovedverft²⁷⁹ i Horten²⁸⁰.

Arbeiderene hadde vært beskjeftiget med skraping, rustbanking, maling med mønje, tetting av plateskjøter med mønje, såkalt dikking, autogenbrenning av nagler og ved opphugging av fartøyer som hadde vært blymalt og tettet med mønje. Arbeidet medførte innånding både av blyholdig damp og støv.

Det ble mye diskusjon omkring saken, og ikke bare blant legene i Horten. Saken ble også diskutert i avisen og spredde seg til hovedstadspressen. Det var ikke alle som satte stor pris på at marinelegen påpekte at Marinen forgiftet sine arbeidere. Det var også mye faglig uenighet i saken²⁸¹.

«Da riktigheten av diagnosen ble bestridt, lykkedes det ved pressens hjelp å få nedsatt en sakkyndig kommisjon», skrev Engelsen²⁸². Det var svært mange oppslag i pressen.

Etter henvendelse fra Forsvarsdepartementet til Sosialdepartementet oppnevnte regjeringen 24 nov 1933 den såkalte blykommisjonen. Mandatet var å undersøke tilfellene som var anmeldt som blyforgiftet, få brakt på det rene om det virkelig forelå forgiftning, undersøke arbeidsforholdene ved Marinens hovedverft med sikte på om der klebet feil ved systemer, og om det i tilfelle kunne reises berettiget kritikk mot institusjoner eller personer, og også søke opplysninger om forholdene ved andre verft og lignende virksomheter hvor bly eller blyforbindelser ble brukt. Medlemmene var professor Peter F. Holst (1861–1935)²⁸³ som formann,

Figur 22 Leder fra Dagbladet Anon. 1933-11-28; 3

279 Navnene var Marinens Hovedetablisement (1820-1844), Horten Verft (1844-1849), Marinens Hovedverft (1849-1854) og Karljohansvern Verft (1854–1900). Ved organisasjonsendringen i 1901 ble Karl Johans verfts skipsbyggeri og mekaniske verksteder m.v. som en selvstendig sivil administrasjon underlagt Forsvarsdepartementet med navn Marinens Hovedverft (MHV). Fra 1948 ble verftet et selvstendig rettssubjekt og fra 1953 ble det overført Industridepartementet. I 1968 endret verftet navn fra Marinens Hovedverft til Hortens Verft.

280 Sommerfelt-Pettersen J. et al. 2004. Enda en folkefiende – om Harald Engelsen og blyforgiftnings-saken i Horten. *Tidsskrift for den Norske Lægeförening*. 124; 3235–8.

281 Engelsen H. 1933. Blyforgiftning. *Tidsskrift for den Norske Lægeförening*. 53; 866-80, 929-40. 985-99. Engelsen H. 1936. Blyforgiftning i Horten fra et medisinsk og sosialt synspunkt. *Nord. Med. Tidsskr.*; 2; 665-73.

282 Engelsen H. 1950. *Blyforgiftning*. Oslo, Cammermeyers Boghandel Gustav E. Raabe.

283 Wikipedia. https://no.wikipedia.org/wiki/Peter_Fredrik_Holst Anvendt: 2019-10-13.

professor Klaus Hansen (1895–1971)²⁸⁴ og overlege Carl Arnoldus Müller (1886–1983)²⁸⁵.

Rapporten kritiserte verftet for ikke å ha tatt tilstrekkelig tak i problemet og gav Engelsen rett²⁸⁶. Arbeiderne fikk erstatning²⁸⁷. Engelsen fikk for sin innsats Universitetets gullmedalje for hygienisk forskning.

Professor Haakon Natvig (1905–2003) skrev²⁸⁸ at det frem til 1930 var sjelden at norske leger befattet seg med arbeidsmedisin. Det var to unntak. Det ene var Olai Lorange (1876–1965) som var sjef i Arbeidstilsynet og den andre var marinelege Harald Engelsen som gjorde systematiske yrkeshygieniske undersøkelser.

Fra 1930-årene kom det en markant endring i interessen for arbeidsmedisin gjennom arbeidet til Carl Schiøtz (1877–1938). Han ble professor i hygiene og bakteriologi i 1931²⁸⁹. Han var en sterk forkjemper for arbeidsmedisinen:

«Det forekommer et stort antall forskjellige yrkessykdommer i de ulike industrier, som ikke blir diagnostisert. Gå ut i fabrikkene og verkstedene og let etter dem og dere vil finne dem»²⁹⁰.

9.3 Sjømannslegeattest

Det første krav om legeattest for sjømenn kom i 1903²⁹¹ og Norge var ett av de første land i verden som innførte et slikt krav²⁹². Kravet gikk på tilfredsstillende syn, farvesyn og hørsel²⁹³ samt at man ikke brakte smitte med seg ombord²⁹⁴.

Imidlertid var kravet til helse ikke nytt. For 1903 var alle sjøfolk også marinefolk, og marinen har utskrevet sjøvante og kontrollert deres skikket-

284 Wikipedia. https://no.wikipedia.org/wiki/Klaus_Hansen Anvendt: 2019-10-13.

285 Wikipedia. https://no.wikipedia.org/wiki/Carl_Arnoldus_M%C3%BCller Anvendt: 2019-10-13.

286 St. prp. nr. 1. (1936). Tillegg nr 37. *Om blyforgiftningene ved Marinens Hovedverft.*

287 Innst. S. Nr. 128a. (1936). Tillegg 2. *Innstilling fra den forsterkede administrasjonskomite om blyforgiftningene ved Marinens Hovedverft m. v.*

288 Natvig H. 1954. Det yrkeshygieniske arbeidet i Norge – utvikling, resultater og fremtidsmål. *Nordisk Hygienisk Tidsskrift*. 5-6; 96.

289 Han ble landets første bedriftslege ved Freia Chocoladefabrik i 1916.

290 Schiøtz, Carl i 1930-årene iflg Bjørnson 1993; 176.

291 Indst. O. X. (1902–1903). *Indstilling fra den af Stortinget valgte specialkomite til behandling af den kongelige proposition om statskontrol med skibes sjødygtighed mv.* Det var et krav om legeundersøkelse innført allerede i 1863, men det var kun for emigrantskip.

292 *Koren ES. 2009. Fortrinneleg skipsmateriell – fortrinnelege sjøfolk. Legeundersøkelser av sjøfolk i perioden 1903–1953. Fortid*, 4; 45-ff.

293 LOV 1903-06-09 *Om Statskontrol med Skibes Sjødygtighed mv.*; § 84.

294 *Ibid.*; § 85.

het tilbake til begynnelsen av 1700-tallet. Kravet til var således ikke nytt, men at det var sivilt forankret og sivilt utført var nytt²⁹⁵.

9.3.1 Skuld-systemet, 1938

Dr. Fredrik Mellbye (1917–1999) påpekte at

«Den første særlige legetjeneste for sjømenn ble etablert i mer faste former i Norge i årene like før siste verdenskrig. Hovedformålet for denne tjeneste var å sikre at det fra Norge ble utmønstret sjømenn som i medisinsk henseende var skikket for sjømannsyrket. Initiativet til den utgikk fra Assuranceforeningen Skuld som også administrerte den»²⁹⁶.

Den medisinske rådgiver for Skuld under planleggingen av den nye ordning var professor Theodor Frølich (1870–1947)²⁹⁷ i samarbeid med medisinaldirektør Nils Heitmann (1874–1938) og stadsfysikus i Oslo Andreas Diesen (1881–1958)²⁹⁸.

Skuldordningen²⁹⁹ startet i sin endelige form den 10 juni 1938³⁰⁰. Det ble opprettet et legekontor i tilknytning til Skulds kontorer i Oslo. Skuld inngikk også avtaler med enkelte leger for å gjøre undersøkelsen – de såkalte Skuldleger eller tillitsleger. Skuld betalte utgiftene til legekontrollen³⁰¹. Disse

295 Holmsen C. 1927. Bidrag til innrulleringens historie. *Tidsskrift for Sjøvesen*. 45; 115–20, 198–201, 365–8. Holmsen C. 1929. Indrulleringens historie i Norge 1679–1910. I: Tønnessen JN. 1951. Mannskapsforhold i: Worm-Müller JS. (red.) 1923–1951. *Den norske sjofarts historie*. Oslo, Cappelen's Forlag. 3, 2; 466–76.

296 Mellbye F. 1964. Utbygging av helsevesenet for sjømenn. Oslo, *Tidsskrift for den norske Lægeforening*. 84; 1275–1277.

297 Frølich, Theodor Christian Bruun (1870–1947). 1903 cand. med., Oslo. 1903 dr. med., Studier over diabetes mellitus i barnealderen. 1904–08 Assistentlege, Universitetets Hygieniske Institutt. 1907 Universitetsstipendium til et opphold i London for å studere den infantile skjorbuk. I 1908 og 1909 fikk han A. C. Houens legat for å fortsette sine studier på beriberi og skjorbuk. 1921 Professor i barnesykdommer, Oslo. Fremdeles selges «Frølichs hostesaft» i landets apoteker. For sine arbeider ble Frølich foreslått til Nobelprisen i medisin for 1938, men fikk den ikke. 1918–1920 Formann, Det Norske medicinske Selskab. 1923–1924 President, Den Norske Lægeforening. 1928–1937 Formann, Nationalforeningen mot tuberkulosen. Ordener: 26 feb 1935 fikk han Gunnerusmedaljen for sine undersøkelser om skjorbukken.

298 Diesen var også premierløytnant i Marinens Sanitet og hadde skrevet en artikkel om de hygieniske forhold ombord på panserskip. Diesen A. 1911. Ventilationsforholdene paa PS Norge. *Norsk Tidsskrift for Militærmedicin*. 15; 10–24 & 121–141.

299 Lund JT. 1997. *Skuld 100 år*. Oslo, Eget forlag; 29.

300 Ole W Tønfjord skriver (1991; 1) at det hele begynte noe tidligere: «Initiativet til å samordne og organisere helsekontrollen ved utmønstring blev tatt av assuranceforeningen Skuld i begynnelsen 20-årene. Dette skjedde etter at Skuld og Gard etter avtale hadde overtatt det ansvar rederieringen etter sjømannsloven for behandling og hjemsendelse av syke sjømenn.» Gard forsikret rederne for det ansvar de ble pålagt i LOV 1923-02-16 Sjømannsloven for sjømanns tap av hyre og effekter (Jordet TS. 2011. Gard. Den norske Forsikringsforening <https://www.forsikringsforeningen.no/gard/> Anvendt: 2019-10-26). Jeg har ikke funnet at legekontrollen ble endret før i 1938.

301 Jordet TS. 2012. Skuld. Den norske Forsikringsforening. <https://www.forsikringsforeningen.no/1620-2/> Anvendt. 2019-10-26.

legene ble autorisert av Helsedirektøren og det var også han som fastsatte listen over kassasjonsgrunner.

Skuldordningen var frivillig og gikk meget lenger enn de offentlig fastsatte krav til helse som begrenset seg til syn, hørsel og fravær av smittsom sykdom³⁰². Det forelå ingen plikt for Skuld-legene å rapportere sjømenn som ikke ble kjent dyktige³⁰³. Skuld-ordningen ble videreført av Helsedirektoratet på utefronten etter tilsvarende retningslinjer³⁰⁴. Koren³⁰⁵ påpeker at de «offentlige bestemmelsene om legeundersøkelsene ble mer detaljerte» i januar 1940³⁰⁶.

På utefronten var det en rekke legekontorer som ivaretok sjømennene. I 1953 ble Skuld-ordningen avvirket mot ønskene til Skuld og Rederiforbundet³⁰⁷. Generelt var erfaringene fra ordningen positiv og systemet ble videreført i offentlig regi³⁰⁸. Det første offentlige Legekontoret for Sjømenn ble åpnet i Oslo i 1954. Koren³⁰⁹ presenterer følgende tolkning:

«Ved at det offentlige, ved Helsedirektoratet, tok kontroll over legeundersøkelsene, fratok staten rederens innflytelse over hvordan helseforskriftene skulle tolkes og dermed en av mulighetene til å sile ut sjøfolk rederne ikke ønsket. I stedet var det Helsedirektoratet selv som skulle gjøre de detaljerte vurderingene av hvem som var egnet for sjømannslivet – på basis av medisinsk kunnskap»³¹⁰.

302 Helsekrav gitt med hjemmel i LOV 1903-06-09 *Om skibes sjødyktighet*.

303 Tenfjord 1990; 1.

304 Lunde H. 1997. *Operasjon «Neptune»*. Oslo, Særtrykk av Norsk Sjøfartsmuseum Årsberetning 1996, 18 ss.

305 2007.

306 FOR 1940-05-01 *Om legeundersøkelse av sjømanns fargesans, syn, hørsel og sunnhetstilstand*.

307 Skuldkontoret overførte sine arkiver til Legekontoret i Oslo (Forelesning, Hege Strand, Sjøfartsdirektoratet, 2000).

308 Mellbye 1964; 1275.

309 Koren, ES. 2017. Sjøfolk og velferdsstaten. *Arbeiderhistorie*. 21, 1; 114.

310 Se også Fure E. 1997. Striden om sjømannsformidlingen. *Historisk tidsskrift*, 76, 2; 249-267.